

Ольга Заклекта,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри економічної теорії
Тернопільського національного економічного університету
Марина Фролова,
заступник керівника
Головної служби документального забезпечення -
керівник департаменту роботи з документами
Секретаріату Президента України

Еволюція наукових поглядів щодо механізмів державного регулювання підприємницької діяльності

Обґрунтовано теоретичні засади державного регулювання розвитку підприємництва на основі аналізу наукових поглядів. З'ясовано співвідношення механізмів державного і ринкового регулювання підприємництва на різних етапах суспільного розвитку.

Ключові слова: механізми державного регулювання підприємництва, сучасні інституційні теорії.

Theoretical principles of the state management development of the entrepreneurship on the basis of the analysis of the scientific views are proved in the article. Correlation of the state and market mechanisms of the entrepreneurship management at different stages of the social development is regarded.

Key words: state management mechanisms of the entrepreneurship; modern institutional theories.

Постановка проблеми. Ринкові реформи в Україні за монетарними сценаріями не привели до формування повноцінних ринкових інститутів, зокрема власності і підприємництва. Обраний курс державної політики на обмеження присутності держави в економіці, відмова від загальнодержавного планування, централізованого управління та інших складових адміністративно-планового механізму господарювання спричинили дифузії відповідних інститутів, що не було компенсовано своєчасним формуванням ринкових інститутів і механізмів ринкового регулювання економіки. Проблема опрацювання концептуальних підходів до формування механізмів державного регулювання підприємництва за умов слабкості формальних інститутів і відсутності традицій ведення підприємництва набуває особливого значення. Від цього залежить не лише результативність управління, а й дієздатність держави, спроможність створити умови цивілізованого розвитку.

Економічна свобода, здійснення діяльності на засадах власної ініціативи, господарського ризику та відповідальності за результати - атрибутивні риси малого підприємництва. Здавалося б, вони несумісні з будь-якими зов-

нішніми втручаннями в розвиток зазначеного сектору економіки. До того ж йому не властиві монополістичні тенденції, антиконкурентні дії, які б зумовлювали необхідність вжиття державою запобіжно-обмежувальних заходів. У зв'язку з цим виникають питання: чи повинна держава втручатися в розвиток малого підприємництва (обґрунтування необхідності і правомірності такого втручання), чому саме держава і якою мірою має відповідати за розвиток цього сектору і наскільки вона може розділити цю відповідальність з іншими економічними агентами.

Не досить глибоке усвідомлення концептуальних засад взаємовідносин держави з іншими суб'єктами ринку, зокрема малим підприємництвом, призводить в теоретичному плані до поширення крайніх уявлень стосовно державного регулювання цього сегмента економіки - від абсолютизації ролі держави у розвитку малого підприємництва до упереджень щодо саморегулюючих можливостей ринку. На практиці соціально-економічний потенціал вітчизняного малого підприємництва значною мірою залишається нереалізованим, а більшість параметрів його розвитку та внесок в економіку країни - далекими від рівня розвинутих країн.

Аналіз досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідженням, присвяченим взаємодії засобів державного та ринкового регулювання економіки, в усі часи приділялось чимало уваги. Ці проблеми цікавили представників різних напрямів економічної думки, а саме: меркантилістів, фізіократів, кейнсіанців, неолібералів та інституціоналістів. Особливо слід відзначити праці А.Монкрет'єна, У. Стаффорда, Ж.-Б.Кольбера, Ф.Кене, В.Ойкена, М.Фрідмена, У.Мітчелла, У.Ростоу, Дж.Б'юкенена. У сучасний період дослідженню проблем взаємовідносин держави та ринку і відповідних механізмів регулювання присвячені праці зарубіжних та вітчизняних вчених, зокрема О.Бірюкова, П.Єщенка, Б.Кваснюка, Г.Климентова, Я.Корнаї, М.Лангштейна, А.Нестеренка, В.Радасва, Ф.Шамхалова. Разом з тим слід зауважити, що вимагає подальших досліджень низка проблем, які стосуються державного регулювання сектору малого підприємництва.

Отже, метою статті є обґрунтування концептуальних засад державного регулювання вітчизняного підприємництва на основі аналізу еволюції наукових поглядів щодо механізмів державного регулювання та з'ясування співвідношення механізмів державного і ринкового регулювання економіки.

Виклад основного матеріалу. Про складність і неоднозначність взаємовідносин держави і ринку, державного і ринкового регулювання економіки свідчать полярні погляди на зазначену проблему. Зокрема, В.Кредісов вважає недоцільним розглядати цю проблематику в рамках парного протиставлення "держава - ринок" [1, с. 191]. Протилежної думки щодо ефективності аналізу управлінського (планового) і ринкового механізмів як парних категорій дотримуються О.Бандурка, К.Петрова, В.Удодова. Акцентуючи

увагу на безпідставності тверджень про несумісність державного і ринкового регулювання, вони зазначають: "В розвинутих країнах склався двофакторний механізм регулювання економіки, що включає механізм ринкової конкуренції та державного регулювання" [2, с. 9]. Подібної точки зору дотримувався М.Лангштейн [3, с. 70-71]. У рамках такого бачення механізмів регулювання економіки варто виділити інтегральний підхід, згідно з яким один блок цілей державного регулювання безпосередньо пов'язується з формуванням інституціональної і організаційної структури ринку [4, с. 227].

Вважаючи в цілому слушним останній підхід, вважаємо, що механізм державного регулювання сучасного ринкового господарства має розглядатися як суперечлива єдність управлінської (планової, адміністративної) і ринкової складових. З метою підтвердження зазначеної гіпотези спробуємо визначитися з концептуальними засадами формування механізму державного регулювання економіки. Для цього простежимо еволюцію концептуальних підходів представників низки напрямів економічної думки та відповідних механізмів державного регулювання підприємництва.

Перша спроба осмислити механізм регулювання ринкової економіки і ролі держави у цьому процесі належить представникам меркантилізму (А.Монкретьєн, У.Стаффорд, Т.Мен, Дж.Локк, Ж.-Б.Кольбер, Р.Кантільон). Як регулюючі засоби держави ранні меркантилісти розглядали такі інструменти, як встановлення максимально високих цін на експортовані товари, обмеження імпорту товарів, заборону вивезення золота і срібла. Представники пізнього меркантилізму обстоювали необхідність заохочення розвитку національної промисловості і торгівлі шляхом стимулювання експорту, надання преференцій внутрішнім виробникам, дозволу імпорту товарів, вивезення золота й срібла для укладення вигідних торговельних угод. Проводилася ідея активної державної політики щодо підприємництва із застосуванням не лише адміністративних, а й економічних важелів.

Фізіократи (Ф.Кене, А.Тюрго) запропонували політику захисту власного виробника з економічним стимулюванням вітчизняного підприємця та адміністративними методами захисту внутрішнього ринку (наприклад, встановлення заборони ввезення зерна з-за кордону та заохочення необмеженого вивезення його за межі країни).

Представники класичної школи політекономії (А.Сміт, Д.Рікардо) і марксизму дотримувалися концепції економічного лібералізму, заснованого на природному порядку. Вважалося, що, дбаючи про реалізацію приватного підприємницького інтересу, "економічна людина" більш дієво служить інтересам суспільства, ніж тоді, коли вона намагається робити це свідомо. Механізм вільної економічної конкуренції (безперешкодний перелив ресурсів, капіталу, праці тощо) забезпечує реалізацію економічної необхідності (об'єктивних економічних законів) та підтримання спонтанного еко-

номічного порядку. В основу такого механізму покладено прагнення приватної вигоди "економічної людини", діяльність якої спрямовується "невидимою рукою" ринкової конкуренції. Механізми державного регулювання обмежуються правозахисною та інституційними функціями держави щодо підтримки природного економічного порядку.

Протилежну ідею щодо регулювання ринкової економіки висунув Дж. Кейнс. Згідно з його твердженнями ефективну зайнятість і економічне зростання може забезпечити лише активне втручання держави в економіку. Необхідність державного регулювання зумовлена неконкурентністю ринків через їх монополізацію (можливість штучного утримання цін у разі зниження попиту), боротьбою профспілок за гарантований рівень зарплати і неможливістю забезпечення повної зайнятості. Об'єктом державного регулювання мають стати ефективний попит та інвестиції. Механізмами, через які держава справляє вплив на схильність до споживання, є система податків, фіксована норма проценту, суспільні роботи (тобто в основному засоби фіскальної і грошово-кредитної політики). Дж. Кейнс наголошував на необхідності створення централізованого контролю і значного розширення функцій уряду з питань забезпечення повної зайнятості.

Представники неокейнсіанства (Р. Харрод і А. Хансен) запропонували заходи щодо антициклічного державного регулювання. Механізми такого регулювання охоплюють: вбудовані механізми гнучкості (вбудовані стабілізатори), автоматично діючі компенсуючі контрзаходи і керовані програми компенсування циклу.

Механізми державного регулювання підприємництва реалізувалися через такі інструменти: регулювання податкових та процентних ставок за кредитами комерційних банків; державні інвестиції у виробничу і соціальну інфраструктуру; державні замовлення підприємцям; державні закупівлі; регулювання грошової маси шляхом політики "дорогих" та "дешевих" грошей; регулювання цін (тарифів) на продукцію (послуги) природних монополій; державне програмування економіки.

Заходи кейнсіанської політики економічного зростання та антициклічного регулювання ефективно використовувалися до 70-х рр. XX ст., коли стратегія бюджетних дефіцитів призвела до галопуючої інфляції, а намагання стабілізувати економіку національними заходами були зведені нанівець через нестабільність світового господарства. Процеси глобалізації та розвитку НТР і у зв'язку з цим ускладнення номенклатури виробництва, його швидке оновлення, зростання ролі малого та середнього підприємництва, кількості об'єктів управління призвели до істотних змін в економічній системі. Така система стала надзвичайно інертною до заходів централізованого впливу і об'єктивно потребувала зміщення акцентів на спонтанний, ринковий механізм саморегуляції. "Очевидно, - зауважують П. Юхименко та

П.Леоненко, - у кожній економічній системі, що розвивається, існує визначений поріг керованості, після якого вона ускладнюється настільки, що намагання централізованого регулювання пропорцій втрачає сенс і лише збільшує загальну диспропорційність" [5, с. 244]. Зміна стану економічної системи під впливом об'єктивних чинників потребувала й інших механізмів регулювання державою розвитку економіки.

Таким чином, проблема розмежування функцій держави і ринку (обсягів і меж регулювання державою економіки) має вирішуватися з урахуванням реальної структури економіки, а співвідношення методів цілеспрямованого державного регулювання і ринкового саморегулювання - на основі аналізу стану конкретної економічної сфери. За певного рівня абстрагування механізм ринкової конкуренції є протилежністю механізму державного управління - з точки зору співвідношення об'єктивного і суб'єктивного, стихійного і планового, за засадами, принципами, характером дії тощо. Проте їх протилежність не є абсолютною, адже відбувається взаємопроникнення: з одного боку, держава сповідує і певним чином наслідують ринкові підходи в регулюванні економіки, а з другого - сучасний ринок стає все більше планованим, контрольованим і регульованим. Враховуючи це держава не повинна перешкоджати свободі економічної діяльності підприємств та жорстко її регламентувати; механізми державного регулювання мають узгоджуватися з об'єктивними економічними законами і не створювати штучні перешкоди "звичайному ринковому порядку".

На відміну від ідеї активного державного втручання в економіку представники неоліберального напрямку (В.Ойкен, В.Репке, А.Рюстов, Л.Ерхард - фрайбурзька школа - ордолібералізм; Л.Мізес, Ф.Найт, М.Фрідмен, А.Шварц - чиказька, або монетарна школа) виступали за пасивне державне регулювання. Виходячи з принципу, сформульованого Л.Ерхардом, "конкуренція - скрізь, де можливо, регулювання - там, де необхідно", вони виступали за обмежене державне втручання, яке б сприяло вільному і стабільному розвитку підприємництва як гарантії встановлення рівноваги в економіці. Держава має підтримувати правила вільної конкуренції і сприяти дотриманню їх усіма суб'єктами підприємництва. Представники ордолібералізму, порівнюючи роль держави із становищем судді на футбольному полі, який спостерігає за діями команд відповідно до встановлених правил, але не має права брати участь у грі, вбачали основну мету державного регулювання у забезпеченні синтезу вільного і соціально орієнтованого суспільного устрою.

Ще однією школою неокласичного напрямку, неоліберальною за суттю, є монетаризм (М.Фрідмен, Дж.Тобін, А.Маршалл, Л.Вальрас), який репрезентує концепцію обмеженого державного втручання в економіку виходячи з основного постулату неокласиків, що ринкова економіка здатна до автоматичного саморегулювання. Єдиним фактором, спроможним порушити цю

здатність, вважається диспропорція між темпами зростання продукції і грошової маси. Зважаючи на це як виключна сфера державного регулювання розглядається кількість грошей в обігу. Механізм економічного регулювання обмежується грошово-кредитною політикою, що не призводить до надмірного диктату уряду і не порушує підприємницькі свободи. Через центробанк держава здійснює контроль над банківською системою, забезпечуючи ліквідність фінансово-кредитних інститутів з використанням таких інструментів, як облікова ставка, норма обов'язкових резервів комерційних банків, операції на відкритому ринку тощо.

Якісно нові аспекти у розв'язання проблеми регулювання державою ринкової економіки привніс інституціоналізм. З'явилися проблеми інтеграції державного і ринкового механізмів її регулювання, контролю суспільством бізнесу, державою – приватних монополій.

Економічна система, за М.Вебленом, розвивається не як саморегульований механізм, а як кумулятивний процес природного добору соціальних інститутів, еволюції суспільної структури. Напрямом еволюційного реформування соціальної структури вбачається передача влади організаторам виробництва – менеджерам. Так, Дж.Гелбрейт обґрунтував тезу про заміну влади ринку плануючою системою, рішеннями менеджерів (техноструктури). Хоча пізніше він був змушений визнати, що плануюча система в межах навіть зрілої корпорації без державного регулювання виявляється нестабільною. Це стало ще одним доказом на користь посилення ролі державного регулювання. На його думку, "тільки за допомогою незалежної від корпорації держави можна послабити вплив негативних процесів і забезпечити подальший розвиток системи" [6, с. 324]. Варто звернути увагу на тезу про незалежність держави від корпорацій, тобто відокремлення державної влади від бізнесу, що є вкрай сьогодні актуальним для нашої країни.

З метою пом'якшення циклічних коливань в економіці У.Мітчелл (засновник кон'юктурно-статистичного напрямку інституціоналізму) запропонував створити спеціальний державний плануючий орган, який би за допомогою прогнозування здійснював рекомендаційне планування показників економічної динаміки. На основі математичної обробки і виявлення закономірностей в коливанні економічної кон'юктури він запропонував заходи державного контролю над економікою для забезпечення безкризового розвитку. Ідея державного моніторингу економічної і позаекономічної кон'юктури (використання спостережень і змодельованих динамічних рядів прогнозування і планування економічного розвитку і створення для цього відповідного державного інституту) була рішучим кроком вперед у розбудові механізмів державного регулювання економіки.

У. Ростоу пов'язує зростання ролі держави з розвитком науково-технічного прогресу. Держава фінансує із держбюджету розробку і реалі-

зацію національних наукових програм і впровадження нововведень приватним бізнесом.

Представники теорії суспільного вибору, предметом дослідження якої є політичний механізм формування макроекономічних рішень (К.Ерроу, Дж.Б'юкенен, М.Олсон та ін.), поставили під сумнів ефективність державного втручання в економіку. Зробивши об'єктом аналізу процес прийняття урядових рішень, вони дослідили чинники, що впливають на якість загальнодержавних рішень, способи і методи, за допомогою яких інститут держави може використовуватися у приватних цілях (практика лобізму, торгівля голосами тощо).

У сучасному світі знайшла застосування низка моделей державного регулювання, які по-різному визначають межі втручання держави в економіку. Відповідно до американської моделі держава втручається в роботу ринкового механізму тоді, коли виявляються його невдачі. За західноєвропейською моделлю доцільно гнучке поєднання механізмів державного та ринкового регулювання. Згідно з ліберальною моделлю державне регулювання має зосереджуватися лише на найбільш небезпечних випадках "фіаско ринку" [7, с. 361-362]. За будь-якої моделі актуальною залишається проблема ефективності державного регулювання. Магістральними напрямками її вирішення пропонується приведення ролі і функцій держави у відповідність з її інституційним потенціалом та розширення співпраці держави з громадськими інститутами [8, с. 2, 47, 3].

Висновки та перспективи подальших досліджень

1. Більшість наукових шкіл не лише не виключає державу з числа суб'єктів економіки, а й обґрунтовує систему заходів, що формують механізми державного впливу на розвиток економічного процесу, і зокрема підприємництво. Бачення місця і ролі держави як особливого носія влади визначає характер державного впливу на перебіг економічних процесів (активний - кейнсіанство, інституціоналізм; пасивний - класичні економічні теорії).

2. Представники різних напрямів суспільно-економічної думки віддавали перевагу засобам ринкового (класичні, неокласичні теорії) або державного регулювання (кейнсіанство, неокейнсіанство). За засадами, принципами, характером дії та іншими сутнісними рисами механізми ринкового і державного регулювання економіки є протилежністю, яка не є абсолютною. Механізм ринкового регулювання не був і не є самодостатнім. На різних етапах суспільно-економічного розвитку більшою чи меншою мірою спостерігалася інтеграція інструментів обох механізмів регулювання.

3. Інституціоналізмом репрезентована ідея неокласичного синтезу - поєднання ринкового саморегулювання із державним регулюванням економіки. Реалізується це шляхом створення інституційної структури - сполучної ланки між ринковою конкуренцією і державною координацією - своєрідно-

го надринкового механізму регулювання. Правовий каркас інституційного механізму державного регулювання економіки закладається законодавчою функцією держави. Проте навіть при формуванні системи правових інституцій держава керується ринковим принципом економічної ефективності (максимізації корисності). Цільова функція при цьому полягає в полегшенні процесу ринкових трансакцій суб'єктів підприємництва, мінімізації трансакційних витрат.

4. Сучасна інституційна теорія дає найбільш адекватний інструментарій для пояснення механізмів державного регулювання, в тому числі малого підприємництва. Аналіз взаємовідносин держави і малого підприємництва на концептуальних засадах інституціонального підходу дає змогу поєднати ідею ринкового саморегулювання зазначеного сектору із його державним регулюванням - через формування інституційної структури, інституційного середовища і механізму регулювання; визначити межі втручання держави в розвиток малого підприємництва із застосуванням принципу економічної ефективності. Завдяки комплексному підходу до механізмів державного регулювання економіки, за якого держава і ринок не протиставляються один одному, а за рахунок взаємодоповнюючих функцій інтегруються в більш цілісну і організаційно досконалу систему регулювання, з'являється можливість наблизитися до оптимізації управлінських рішень. Це вкрай важливо в контексті подальшого обґрунтування необхідності заміни парадигми взаємовідносин держави і підприємництва на засадах розвитку інституту соціального партнерства та реалізації європейської моделі корпоративної соціальної відповідальності.

Список використаних джерел

1. Кредісов В.А. Підприємництво - вирішальний фактор розвитку країн з перехідною економікою. - К.: Знання України, 2003. - 327 с.
2. Бандурка О.М., Петрова К.Я., Удодова В.І. Державне регулювання економіки: Підручник. - Х.: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. - 160 с.
3. Лангштейн М.С. Социалистический капитализм. - К.: Наук. думка, 1993. - 148 с.
4. Ткач А.А. Інституціональна економіка : Нова інституціональна економічна теорія: Навч. посіб. - К.: Центр учб. л-ри, 2007. - 304 с.
5. Юхименко П.І., Леоненко П.М. Історія економічних учень: Навч. посіб. - 2-ге вид., випр. - К.: Знання-Прес, 2001. - 514 с.
6. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество: Пер. с англ. - М.: ООО "Изд-во АСТ"; ООО "Транзиткнига"; СПб.: Terra Fantastica, 2004. - 602 с.
7. Мельник А.Ф., Желюк Т.Л., Дзугопольський О.В., Панухнік О.В. Макроекономіка та макроекономічна політика: Навч. посіб. - К.: Знання, 2008. - 700 с.
8. Государство в меняющемся мире. 1997. Отчет о мировом развитии. - М., 1998. - 212 с.